

*Варивода Аліна Григорівна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника
varalina@i.ua*

НАРОДНА ТРАДИЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЦЕРКОВНОМУ ГАПТУВАННІ XVII–XVIII СТ.: РЕЛІГІЙНИЙ ТА ХУДОЖНІЙ АСПЕКТИ

Метою роботи є розкриття особливостей народної течії в українському церковному гаптуванні XVII–XVIII ст. на прикладі пам'яток з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. **Методологія** дослідження включає застосування історико-системного методу для цілісного представлення розвитку народної традиції в українському церковному гаптуванні XVII–XVIII ст.; методу типологізації – для класифікації гаптованих творів за ступенем впливу художнього фольклору. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше комплексно досліджено стилістичні особливості українських церковних гаптів XVII–XVIII ст., обумовлені народним розумінням релігійного образу. **Висновки.** Народна течія відіграла значну роль у формуванні образної мови українського церковного гаптування XVII–XVIII ст. Гаптовані пам'ятки цього періоду можна умовно розподілити на три групи: вироби провідних осередків золотної вишивки зі строгим наслідуванням східнохристиянської іконографії і незначним впливом народної естетики; твори провінційних майстерень, що вирізнялися підкресленою архаїзацією і спрощеністю канону; роботи з рисами примітиву, що продукувалися у селянському середовищі.

Ключові слова: народна традиція, церковне гаптування, монастирські майстерні, примітив.

Варивода Алина Григорьевна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника

Народная традиция в украинском церковном шитье XVII–XVIII вв.: религиозный и художественный аспекты

Целью работы является выявление особенностей народного течения в украинском церковном шитье XVII–XVIII вв. на примере памятников из коллекции Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника. **Методология** исследования включает использование историко-системного метода для целостной характеристики развития народной традиции в украинском церковном шитье XVII–XVIII вв.; метода типологизации – для классификации вышитых произведений в соответствии с характером влияния художественного фольклора. **Научная новизна** статьи заключается в том, что впервые комплексно исследовано стилістическіе особенности украинских церковных вышивок XVII–XVIII вв., обусловленные народным пониманием религиозного образа. **Выводы.** Народная традиция сыграла важную роль в формировании образного языка украинского церковного шитья XVII–XVIII вв. Вышитые произведения этого периода можно условно разделить на три группы: произведения ведущих вышивальных центров со строгим наследованием восточнохристианской иконографии и незначительным влиянием народной эстетики; изделия провинциальных мастерских, отличающиеся подчеркнутой архаизацией и упрощенностью канона; работы с чертами примитива, производившиеся в крестьянской среде.

Ключевые слова: народная традиция, церковная вышивка, монастырские мастерские, примитив.

Varivoda Alina, PhD in History, senior researcher at the National Kyiv Pechersk Historical and Cultural Reserve

The folk tradition in the ukrainian church embroidery of XVII–XVIII centuries: the perspective of religion and art

Purpose of Article. The purpose of the article is to define the distinctive features in the folk trend of the Ukrainian Church embroidery of XVII–XVIII centuries. The rich collection of the embroidery artifacts at the National Kyiv Pechersk Historical and Cultural Reserve was taken as the basis for our research. **Methodology.** The methodology included the use of the historical systematic method to delineate the all-inclusive characteristics of the folk tradition development in the Ukrainian Church embroidery of XVII–XVIII centuries. The typology definition method was used to classify the embroidered items according to the manner in which the art folklore affected their embroidery. **Scientific novelty.** The scientific novelty of the article is the fact that the author is the first to research the stylistic peculiarities of Ukrainian Church embroidery of XVII – XVIII centuries, determined the folk understanding of religious image. **Conclusions.** The Folk tradition was an important factor affecting the formation of iconic language of the Ukrainian embroidery of XVII–XVIII centuries. The embroidered artifacts of that period could be provisionally divided into the following three groups: the products of the leading embroidery centers, which followed strictly the Eastern Christianity iconography with little affection of the Folk aesthetics; the second group includes the embroidery artifacts produced by the provincial workshops. The latter are distinct by the emphasized archaic approach and simplification of the canons. And the last group is characterized by the primitive features of embroidery produced by the peasants.

Keywords: folk tradition, church embroidery, monastery workshops, primitive.

Народна традиція посідала важливе місце в українській релігійній культурі XVII–XVIII ст. Розвиваючись у тісному зв'язку із духовним і соціальним життям найширших верств суспільства, народне образотворче мистецтво стало виявленням його демократичних рис, відображенням національної релігійної свідомості.

Актуальність теми дослідження. Вплив народної традиції на образну мову українського церковного мистецтва неодноразово привертала увагу дослідників, однак робіт, присвячених розробці даної проблематики стосовно золотної вишивки (гаптування), обмаль. Окремі питання впливу народної естетики на стилістику українського церковного гаптування доби бароко були підняті у дослідженнях Г. Логвина [6] та М. Новицької [7]. Важливі спостереження щодо народної традиції у літургійному шитві зробила Т. Кара-Васильєва [4]. Роль народного примітиву в українському образотворчому гаптуванні дослідила М. Гелитович [1].

Відповідно, інформація щодо становлення і розвитку народної течії у гаптуванні XVII–XVIII ст. практично відсутня. Водночас наукове осмислення світоглядних, естетичних і художніх складових поняття «народний» стосовно різних проявів українського релігійного мистецтва вимагає уважного ставлення дослідників у сенсі збереження національної ідентичності. Саме народна традиція представляє історичну пам'ять народу та його культурний генотип, втілює у собі безперервність його розвитку.

Мета цієї статті полягає у розкритті особливостей народної течії в українському церковному гаптуванні XVII–XVIII ст. на прикладі пам'яток з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (далі – НКПІКЗ). Окремими завданнями у рамках цієї мети постають: виявлення впливу традицій

народної релігійної і художньої культури на розвиток українського церковного гаптування; класифікація гаптованих пам'яток за ступенем впливу народної естетики.

Виклад основного матеріалу. Художнє вирішення, суголосне з принципами народного образотворчого мистецтва, почало помітно вирізняти пам'ятки українського церковного гаптування з кін. XVI ст. і набуло розвинених форм вираження впродовж XVII ст. Основою специфіки народної течії в українському церковному мистецтві була взаємопов'язаність із фольклором, завдяки чому відбувалася своєрідна міфологізація новозаповітних оповідань, наповнення їх апокрифічними елементами. Як зазначав П. Жолтовський, у цьому простежується вплив народних естетичних уявлень на релігійне мистецтво [2, 279]. Народні майстри, перебуваючи у колі народної релігійної й естетичної свідомості, намагалися у своїх творах «наблизити Бога до людей». Дотримуючись, здебільшого, традиційної іконографії, вони наповнювали її своїм світобаченням, а багата творча уява спонукала їх до відтворення життєвих реалій. Саме цим пояснюється активне включення до канонічних образів побутових елементів, які стало асоціюватися з предметом реальної дійсності. Це – пейзаж, деталі костюма, атрибути селянського побуту, народний орнамент. Фольклорного звучання набули і традиційні іконні образи. Так, Христа і Богородицю зображують із селянським типом обличчя, наївно-реалістичного трактування набувають фігури святих.

Стилістика пам'яток гаптування формувалася під впливом українського стінопису, іконопису, книжкового ілюстративного дереворізу, часто зорієнтованого на смаки демократичного середовища. Очевидно, що деякі народні майстри-іконописці або гравери могли виконувати і прориси під гапти. Власноруч виготовлені церковні вишивки, позначені традиціями народного мистецтва, дарували до українських церков представниці шляхетних родів і заможного міщанства. Зокрема, кілька шитих золотом, сріблом і шовком літургійних тканин – вкладів львівських міщан – перераховані в інвентарі речей Львівської братської церкви Успіння Богородиці 1637 р. [9].

Народні смаки яскраво проявилися у візерунках нечисельних збережених гаптів першої половини XVII ст. Наприклад, рослинні мотиви групи київських епитрахилей 1640-х рр. демонструють спорідненість з ренесансними орнаментами друкованих видань Києва і Львова. Композиційна структура фітоморфних мотивів на цих пам'ятках представляє собою зв'язаний узор, утворений перехрещенням двох стебел, які оплітають фігуративні зображення в овальних медальйонах [8, табл. II].

Важливим джерелом інспірації різноманітних рослинних мотивів у церковне гаптування були візерунки коштовних привізних тканин [10, 62]. Під впливом східного ужиткового мистецтва, предмети якого стрімко увійшли у повсякденне життя різних верств українського суспільства, у гаптованих композиціях з'являються зображення плодів граната, тюльпанів, гвоздик, органічно переосмислені у відповідності до народних художньо-естетичних уявлень. Наприклад, плащаниця 1655 р. (зб. НКПІКЗ, інв. № КПЛ-Т-423) Чернігівського єпископа Зосими Прокоповича, подарована владикою до ризниці Успенського

собору Києво-Печерської лаври, має орнаментальну лиштву із зображення плоду граната у поздовжньому й поперечному розрізі [5, іл. 12].

Більш глибокі спостереження стосовно проявів народної традиції в українському церковному гаптуванні дозволяють зробити гапти др. пол. XVII–XVIII ст., представлені у колекції НКПКЗ значною кількістю пам'яток. За характером і ступенем народної інтерпретації образу твори вказаного періоду можна умовно розділити на такі групи: 1) вироби великих центрів гаптування, які вирізнялися налагодженою співпрацею з професійними художниками; 2) вироби невеликих провінційних монастирських майстерень; 3) твори майстрів-примітивістів, що продукувалися у селянському середовищі. Водночас варто зауважити, що провести чіткий розподіл між пам'ятками виділених груп досить складно, адже у багатьох випадках професіоналізм і народне трактування образу взаємодіють у складних для сталого визначення співвідношеннях.

Гаптовані пам'ятки першої групи вирізняє високе професійне виконання. Замовниками цих творів виступало найвище духовенство та світська еліта. Впливи народної традиції виявляються у них стримано: на рівні осучаснення окремих деталей побуту, у трактуванні ликів, шляхом введення орнаментальних мотивів, близьких до народної вишивки.

Виробництво церковних тканин у провідних осередках гаптування організовувалося за законами колективності творення, внаслідок чого формувалися сталі техніко-технологічні, а подекуди й іконографічні ознаки творів. Тому доцільним буде визначення таких центрів школами гаптування. Деякі з монастирів мали офіційні монастирські майстерні, інші – низку приватних робітень, до складу яких входили провідна гаптарка, помічниці й учениці. Серед великої кількості українських жіночих монастирів, що упродовж др. пол. XVII – XVIII ст. уславилися як визначні гаптарські центри-школи, варто відзначити Києво-Печерський Вознесенський, Києво-Флорівський Вознесенський, Чернігівський П'ятницький, Ніжинський Введенський.

До кола професійних гаптів з рисами народної інтерпретації образу належать, зокрема, вироби такого провідного осередку гаптування др. пол. XVII – початку XVIII ст., як Києво-Печерський Вознесенський дівочий монастир. Кільком творам цієї майстерні, що зберігаються у колекції НКПКЗ, притаманний дещо архаїчний характер композиції. Він тяжіє до візантійського мистецтва і заснований на використанні «іконних» засобів у побудові простору, узагальнення форми. Вплив народних естетичних ідеалів проявився, насамперед, у лаконізмі художніх засобів, поєднаних із простотою і щирістю образного висловлювання, пануванням «побутовизму» у зображенні євангельських подій. Серед творів вознесенського монастиря, позначених впливом народного мистецтва, варто виділити воздухи (літургійні покрови) зі сценою «Різдво Богородиці» 1682 р. (зб. НКПКЗ, інв. № КПЛ-Т-417 [5, іл. 13]) та зображенням «Покрови» 1692 р. (зб. НКПКЗ, інв. № КПЛ-Т-1018 [5, іл. 16]).

Ще одним професійним осередком гаптування, вироби якого представлені у колекції НКПКЗ, є Києво-Флорівський Вознесенський дівочий монастир. Розквіт флорівської гаптарської школи розпочався після того, як 1711 р. до цієї невеликої обителі, розташованої на Подолі, були переведені черниці скасованого Києво-

Печерського Вознесенського монастиря. Значна кількість робіт флорівської школи виконана за професійними прорисами. Очевидно, що гаптарки співпрацювали з художниками іконописної майстерні Києво-Печерської лаври. Вагомим доказом цього є подібність стилістики окремих малюнків з «кужбушків» (рисувальних альбомів учнів Лаврської іконописної школи) та гаптованих творів флорівського монастиря. Нова стилістика робіт лаврських іконописців, яка полягала у відході від іконного трактування образів до «картинного», надала флорівським гаптованим виробам нового барокового звучання. Разом з тим деякі з цих композицій мають виразний вплив народної естетики, який виявився в активному використанні декоративної орнаментики. Так, своєрідною «візитівкою» флорівської школи гаптування сер. – др. пол. XVIII ст. стало збагачення композицій широкими орнаментальними мотивами, якими окреслювалися периметри виробів: літургійних покровів, опліч фелонів тощо. Вони склалися з двох хвилястих трояндових галузок, які, починаючи рух від країв, перепліталися у центрі. За таким принципом, декоровані, наприклад, фелон 1746 р. із тронними зображенням князя Володимира та княгині Ольги з пристоячими князями-страстотерпцями Борисом і Глібом, а також сценою хрещення Русі та гробницею св. Варвари (зб. НКПКЗ, інв. № КПЛ-Т-230 [5, іл. 39]); плащаниця 1740-х рр. із дарчим написом флорівської ігумені Олени (зб. НКПКЗ, інв. № КПЛ-Т-454 [5, іл. 37]).

Друга група пам'яток церковного гаптування др. пол. XVII – XVIII ст. з колекції НКПКЗ, у стилістиці яких виявилася народна течія, пов'язана з діяльністю провінційних монастирських осередків. Саме у цих обителях, віддалених від центрів художнього життя, репродукувалися композиції позначені впливом фольклорних естетичних уявлень. Ооригінальною художньою манерою виконання та технологічними прийомами гаптування, близькими до народної вишивки, позначені гаптарські вироби жіночих монастирів Чернігівщини і Полтавщини як-от: Макошинський Покровський, Глухівський Успенсько-Преображенський, Козелецький Богословський, Ладинський Покровський, Золотоніський Благовіщенський Зозулівський [3].

Гапти, виготовлені у провінційних обителях, вирізняються підкресленою архаїзацією і спрощеністю композиції. Очевидно, що за відсутності професійних іконописців, черниці послуговувалися прорисами місцевих майстрів або ж самі копіювали іконографічно-композиційні схеми з доступних образотворчих зразків. Тому усталений канон у їхньому виконанні нерідко отримував досить вільне трактування.

Крім цього, визначальною рисою гаптованих творів, виконаних у провінційних монастирських осередках, було насичення орнаментальними мотивами, характерними й для інших видів українського декоративного мистецтва: колтринництва, вибійництва, розпису, різьби. Подібне художнє вирішення, суголосне з принципами народного декоративного мистецтва, народжувало специфічні й оригінальні місцеві художні форми. Збагачення гаптованих творів декоративними елементами найбільш яскраво проявилось у щільному заповненні площини тла зірками, дрібними квітами тощо. Часто подібний прийом ускладнював зображення, призводячи до «розчинення» сюжетного образу в орнаменті.

Прикладом суто декоративної композиції, що набула широкого розповсюдження у провінційному гаптуванні, є зображення «Древа Єсеева» на єпитрахілях кін. XVII – поч. XVIII ст. з колекції НКПІКЗ (інв. №№ КПЛ-Т-410, 891, 2693, 2678, 2679, 2680). Ця композиція символічно представляла родовід Христа – Сина Давида, Сина Авраама, описаний у Євангеліях від Матвія [1: 1–16] та Луки [3: 23–38]. Перші зображення «Древа Єсеева» з'явилися у гравюрах друкованих книг, але особливого поширення ця тема набула у дерев'яному різьбленні царських врат. У гаптуванні єпитрахилей вказана композиційна схема набула представляла собою дві вертикальні гілки винограду, що проросли із напівлежачих постатей пророка Давида та його батька Єсея. У завитках виноградної лози розміщувалися 22 погрудних зображення старозаповітних царів, пророків, а також апостолів. Угорі пагони закінчувалися картушами з фігурами Іоакима й Анни, між якими гаптувалася постать Богородиці із Немовлям-Христом на руках.

Окрему групу пам'яток українського церковного гаптування др. пол. XVII – XVIII ст. представляють гапти, виконані у традиціях народного художнього примітиву. До основних формотворчих принципів вирішення даних музейних предметів відносяться: умовна і певним чином схематизована образна мова; виразний, подекуди грубуватий контур малюнка; потяг до значної декоративності у формі та колірному вирішенні творів. Авторами і споживачами народного примітиву були мешканці невеликих містечок і сіл, проте конкретних відомостей про осередки такого гаптування відсутні. На думку М. Гелитович, воно постало і розвивалося поза монастирським середовищем [1, 97]. Співставлення деяких пам'яток з українських музейних зібрань дозволяє зробити висновок, що спрощений мистецький рівень більшості гаптів цієї групи обумовлювався активною взаємодією між впливами міщанських міських смаків і селянської культури. Як наслідок спостерігаємо численні випадки «опускання» елітарних стильових форм до рівня сприйняття ремісничо-селянського середовища. При цьому проникнення у твори цього напрямку рис образотворчого фольклору сприяло не тільки художній, але й змістовній трансформації образів і тем високого мистецтва.

Зауважимо, що виразний характер народного примітиву часто позначав композиції тих церковних тканин, що були «репліками» більш професійних за якістю виконання творів, приміром, пов'язаних із монастирськими осередками гаптування. Наприклад, досить примітивний за виконанням воздух з червоного атласу першої половини XVIII ст. з колекції НКПІКЗ за інв. № КПЛ-Т-1069 є реплікою воздуха із зеленого оксамиту з колекції Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського за інв. № 1799, виконаного у монастирській майстерні. Примітно, що технологія вишивки, застосована для виконання пам'ятки з колекції НКПІКЗ, поєднує класичну техніку гаптування золотними нитками із вишивкою «складним подвійним швом». Особливість останнього полягала у тому, що складені удвоє золотні нитки паралельними рядами перекривали вишиті гладдю площини шовку яскравих насичених кольорів: червоного, синього, зеленого, жовтого. Такий оригінальний спосіб вишивки набув поширення на Чернігівщині та Полтавщині наприкінці XVII – упродовж пер. пол. XVIII ст.

Відтак, наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше комплексно досліджено стилістичні особливості церковних гаптів, обумовлені на-

родним розумінням релігійного образу; виділено групи пам'яток монастирського і напівпрофесійного церковного гаптування др. пол. XVII–XVIII ст. з колекції НКПКЗ, на формування декоративно-образного ладу яких вплинула народна естетика.

Висновки. Народна традиція істотно вплинула на становлення стилістики й образної мови українського церковного гаптування XVII–XVIII ст. З кін. XVI і особливо у XVII ст. народне релігійне й естетичне світосприйняття почало відігравати провідну роль у художньому вирішенні церковних гаптів. Це позначилося на художній мові пам'яток, зокрема, у спрощенні іконографічної основи творів, відході від складних теологічних концепцій, проникненні до композицій побутових рис. За характером і ступенем народної інтерпретації образу твори українського церковного гаптування XVII–XVIII ст. можна умовно розподілити на три групи. Перша – це вироби значних центрів гаптування, які вирізнялися налагодженою співпрацею з професійними художниками. Їх вирізняє високе професійне виконання. Впливи народної традиції виявляються у таких пам'ятках стримано. Друга група обіймає вироби невеликих провінційних монастирських майстерень, які відіграли значну роль у поширенні народних традицій в українському церковному гаптуванні окресленого періоду. Важливою рисою провінційних гаптованих творів було розмаїття орнаментів, характерних для українського декоративного мистецтва загалом. Третя група пам'яток включає твори, що продукувалися у селянському середовищі. Ознаки «народності», притаманні пам'яткам цього напрямку, часто є виявами народного примітиву, пов'язаного з ремісничим повторенням високих зразків напівпрофесійними майстрами.

Література

1. Гелитович М. Народний примітив в українському образотворчому гаптуванні (на прикладах пам'яток збірки Національного музею у Львові) / М. Гелитович // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології: примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч : колект. дослідж. за матеріалами Других Гончарів. читань / [відп. ред. М. Р. Селівачов]. – К. : Музей Івана Гончара, Родовід, 1996. – С. 96–103.
2. Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К. : Наук. думка, 1978. – 327 с.
3. Зайченко В. В. Гаптарство на Чернігівщині. Осередки гаптування / В. В. Зайченко // Скарбниця української культури : зб. наук. праць / [гол. ред. О. Б. Коваленко]. – Чернігів, 2012. – Вип. 14. – С. 228–238.
4. Кара-Васильєва Т. Поняття «канону» в монастирському гаптуванні та народній вишивці XVI–XIX ст. / Т. Кара-Васильєва // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології: примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч : колект. дослідж. за матеріалами Других Гончарів. читань / [відп. ред. М. Р. Селівачов]. – К. : Музей Івана Гончара, Родовід, 1996. – С. 83–95.
5. Кара-Васильєва Т. Шедеври церковного шитва України (XII–XX століття) / Т. Кара-Васильєва. – К., 2000. – 95 с. : фотоіл.
6. Логвин Г. Вишивання і гаптування / Г. Логвин // Історія українського мистецтва : у 6 т. / [гол. ред. М. П. Бажан]. – К., 1967. – Т. 2 : Мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – С. 400–413.
7. Новицька М. Вишивання і гаптування / М. Новицька // Історія українського мистецтва : у 6 т. / [гол. ред. М. П. Бажан]. – Т. 3. : Мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. – К., 1968. – С. 372–380.